

Тодор Тодоров/Todor Todorov

ЗА ЕДНО ОТРАЖЕНИЕ НА СЪВЛАДЕТЕЛСКАТА
ПРАКТИКА В ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ПРЕЗ
ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IX — ПЪРВИТЕ
ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА X ВЕК

*About a Reflection of the Co-ruler's Practice in the First
Bulgarian Tsardom in the Second Half of the 9th — the
First Decades of the 10th Centuries*

The paper deals with a problem regarding the nature of the ruler's institution in the years of the First Bulgarian Tsardom, namely the co-ruler's practice and specifically its concrete dimensions in the Pliska-Preslav court in the second half of the 9th — first decades of the 10th centuries. The so-called "anonymous Bulgarian seals" with 9th–10th century ruler's iconography are examined. The assumption is made that the three groups of anonymous seals should be connected with the co-ruler's prerogatives which Boris-Michail gave his sons (Vladimir and Simeon) in the period 889–907 and the period 924–927, when Simeon appointed his son Peter as a co-ruler.

Обект на настоящата работа е един проблем, касаещ пряко облика на владетелската институция от епохата на Първото българско царство, а именно съвладетелската практика или по-точно едно от конкретните ѝ измерения в Плисковско-Преславския владетелски двор през втората половина на IX — първите десетилетия на X в. Причината да се насочи вниманието само към този хронологически отрязък (а не към целия период) е продиктувана от желанието наблюденията върху явлението съвладетелство да се базират не само на логически съждения и догадки, а върху конкретен изворов материал. В тази връзка ще бъдат "прескочени" измеренията на проблема съвладетелство през езическия период от историята на Първото ни царство, не защото той не е актуален и не крие предизвикателства, но все още липсата на достатъчно сведения оставя в сферата на повече или по-малко приемливите хипотези мненията за съвладетелски функции на владетелските

синове и отдавна битуващото в научната литература предположение за кавхана-свладетел или т.нар. система на двама владетели¹. Както вече беше отбелязано, причината за конкретизацията на явлението свладетелство през управлението на първите трима наши християнски владетели (Борис-Михаил, Симеон и Петър) е наличието на определено количество изворов материал, чието натрупване през последните няколко десетилетия е неоспорим факт. Водещо място в това натрупване заемат анонимните владетелски печати от IX–X в. Не може да отрече, че именно те ще бъдат основната изворова опора на тезата, която ще се опитам да защита в настоящата работа.

Първо, накратко ще представя основните количествени и качествени параметри на отбелязаните моливдовули.

Началото на формирането на групата на анонимните владетелски печати започва преди повече от седемдесет години с публикацията на два печата от Тодор Герасимов². След близо четиридесетилетно затишие групата на анонимните печати с владетелска иконография продължава да се обогатява. Като най-интензивен този процес се наблюдава през последните две десетилетия. С най-голям принос в тази насока се явяват проучванията на И. Йорданов, К. Тотев и Вл. Пенчев, и др.³, чрез които, от една страна, се въвеждат нови екземпляри и типове от разглежданата група моливдовули, а, от друга, се уточнява цялостната атрибуция на печатите, тяхната обща хронология и се изказват предположения за тяхната идентификация. Обобщаването на резултатите от тези изследвания има следния вид:

1. Към днешна дата групата на анонимните български печати с владетелска иконография в научно обръщение наброява 14 екземпляра.

2. Общата хронология на разглежданите печати изглежда неоспорима, а именно от средата на IX до средата на X в. Тя се мотивира от иконографията на лицевата им страна, т.е. бюстово изображение на Исус Христос, което е с кръст зад главата, но без специално очертан кръгов нимб. В повечето от изследванията на интересуващите ни печати се стъпва върху наблюденията на В. Шандровская, които сочат, че върху императорските византийски печати този сюжет е характерен от времето на Михаил III до това на Роман I Лакапин включително⁴.

3. Според своите иконографски характеристики в рамките на тази група могат да се обособят три подгрупи, които според хронологията на появата им върху страниците на научните изследвания са:

а) **т.нар. „Симеонови” анонимни печати** (Обр. 1) – 8 екземпляра. Още с първата публикация на екземпляри от тази група (на Т. Герасимов) се лансира идеята, че тези моливдовули трябва да се свържат с личността на княз Симеон⁵. Независимо, че впоследствие (при публикуването на нов екземпляр) авторът на тази идея изказва известни колебания в правотата ѝ в болшинството от проучванията на неговите последователи се утвърждава становището, че тези анонимни печати би трябвало да се свържат с личността на княз Симеон и са използвани преди 913 г.⁶;

б) втората подгрупа е добила наименованието „Анонимни печати на български владетел от втората половина на IX в.” (Обр. 2) и включва 4 екземпляра. Иконографските характеристики на тази група създават повече неясни и дискуссионни моменти. Те произтичат най-вече във връзка с бюстовото изображение на опаката страна. Според наблюденията на И. Йорданов върху тези печати е представено бюстово изображение на голобрад владетел с дълга коса и вплетена в нея диадема с кръст⁷. Г. Атанасов е още по-детайлен, като вижда в споменатото изображение млад владетел с императорска стема, увенчана с кръст и пропендулии, вплетени в косата, а също и Y-образен лорос. Според него представеният владетел е Симеон, който с този печат, възприемайки основните императорски регалии, намерявал за бъдещите си намерения⁸. К. Тотев също приема, че върху опаката страна на тази група моливдовули е представено владетелско изображение, а в конкретен план свързва печатите с личността на Борис-Михаил⁹. Преди няколко години аз също имах възможността да публикувам екземпляр от тази подгрупа на анонимните печати и тогава отбелязах, че въпреки доминиращото становище за владетелско изображение, не трябва да се пренебрегва и първоначалното, но изоставено становище, че върху тези печати имаме изображение на св. Богородица Оранта с някои отклонения или пропуски от канона. Съображението ми беше свързано както с естеството на изображението и наличието на такъв иконографски тип (печатите на Михаил архонт на България и Симеон архонт на България), така и поради факта, че представянето на владетеля в молебствена поза не е засвидетелствано нито в иконографията на византийските императорски печати от IX–X в., нито в съвременните им паметници на средновековната българска сфрагистика¹⁰.

в) третата подгрупа (Обр. 3), засега представена чрез един или два екземпляра, е много близка по иконографски сюжет с т.нар. анонимни „Симеонови печати”, но все пак е по различна. Първоиздателят на единия от печатите (К. Тотев) вижда прилика с изображението от самостоятелните моливдовули на цар Петър, а хронологически отнася използването на този печат в самото начало от управлението на Симеоновия син, т.е. в интервала между май и началото на октомври 927 г.¹¹.

След така представените три подгрупи на анонимни печати с владетелска иконография идва ред на три съществени и взаимно обвързани въпроса – за тяхната вътрешна хронология, владетелска идентификация и, разбира се, за историческата интерпретация на информацията, идваща от тях.

Вече стана дума, че в досегашните проучвания са налице опити в тази насока. Няма как да не се съглася, че всички изказани предположения имат своя резон и са съобразени с даденостите на съответните моливдовули. Независимо от хипотетичния си характер, според мен на този етап приемливи изглеждат идентификациите на първата и третата подгрупи анонимни моливдовули с личностите съответно на Симеон и Петър. По отношение на втората група, без да отхвърлям изказаните становища за обвързването ѝ или с Борис-Михаил, или със Симеон, според мен сякаш има по-удачна алтернатива, за която ще стане дума по-долу. Също така

смятам, че в досегашните опити да се обясни явлението „анонимни печати“ в българската владетелска канцелария през IX–X в. доминира подходът на всяка цена тези печати да се разглеждат като прокламатори на държавно-политическа идеология и да се поставят в руслото на недоизяснения статус на първите наши християнски владетели в т.нар. „християнско семейство на владетелите и народите“ и комплекса за неравнопоставеност с ромейския василевс, изпитван от тях. По този начин обаче се пренебрегва друго не по-малко важно предназначение на владетелския печат, а именно като официален държавен знак, представляващ конкретна ситуация във върховното управление. Така се навлиза в сферата на догадките и предположенията, а се пренебрегват добре познати факти, идващи от писмените източници и засягащи вътрешнополитическата ситуация в българския владетелски дом в края на IX и първите десетилетия на X в.

Имам предвид „оттеглянето“ на Борис-Михаил от върховната власт в полза на първородния му син Владимир през 889 г., повторното му „завръщане“ на държавното кормило през 893 г. при свалянето на Владимир и „предаването“ на властта в ръцете на Симеон, типично владетелските изяви на княза-монах по време на българо-маджарската война от 895 г. и т.н.¹² Анализът както на тези събития, така и на една податка от писмо на константинополския патриарх Николай Мистик карат преди четири десетилетия В. Гюзелев с право да се усъмни в пълното оттегляне от властта на Борис-Михаил¹³. Съмненията на изтъкнатия български медиевист намериха потвърждение и в публикуваните в последствие печати на „Михаил монах, от Бога поставен архонт на България“, които се свързват с личността на Борис-Михаил¹⁴. Всичко това идва да потвърди, че след 889 г. първият български християнски владетел дори и да е прехвърлил основните държавнически задължения първоначално на Владимир, а впоследствие и към Симеон, явно е запазил правото си на „върховен надзор“¹⁵, а наред с това и титлата „архонт на България“. И в края на този кратък фактологически обзор идва ред на добре познатото известие от византийските исторически съчинения, според което Симеон в последните години от своето управление „Πέτρον υἱὸν αὐτοῦ προβαλόμενος ἄρχοντα... Μιχαὴλ δὲ τὸν ἔχ τῆς προτέρας αὐτοῦ γυναικὸς γενόμενον ἀπέκειρεν μοναχόν“¹⁶. Всъщност този текст, от една страна, е добре познат, но, от друга, в своята конкретика е оставал извън вниманието на изследователите. Информацията в случая е достатъчно красноречива. Между 924 – 927 г.¹⁷ Симеон „поставил за владетел“ (προβαλόμενος ἄρχοντα) сина си Петър. Използваният от византийските хронисти глагол (προβαλόμενος)¹⁸ ясно показва, че не става дума за завещание от страна на умиращия български владетел, а за действие, извършено от него преди да получи сърдечен удар, т.е. за акт, който, от една страна, по своята същност е аналогичен на практиката във Византия титулярният василевс да коронува един или повече от синовете си, а, от друга, има формална прилика с поведението на Борис-Михаил към неговите синове, представено по-горе.

Обобщаването на така представените накратко факти ни дава известно основание да констатираме, че през периода 889–927 г. имаме три сигурни случая на реално (първите два) или формално (третия) споделяне на върховната власт в Плисковско-Преславския владетелски двор. Това е без съмнение интересно явление в българската политическа практика. В този смисъл не е ли свързано с него и явлението анонимни владетелски печати, също интересно и без аналог, но в средновековната българска сфрагистика. В зависимост от своя иконографски облик те също се поделят на три групи. Датировката им отново съвпада със съвместното управление на Борис-Михаил и неговите синове и времето, когато Симеон издига за владетел сина си Петър. Ако насочим вниманието си към втората група анонимни печати (Обр. 2), ще видим, че съвпаденията продължават. В досегашните проучвания тези печати се поставят хронологически след тези на „Михаил, архонт на България” и имат сходен иконографски сюжет с тях¹⁹. Последното допуска, че те може да са били използвани от Владимир, който през 889 г. получил от баща си владетелски правомощия, но без право на владетелска титла. Не може да се отрече, че анонимният печат е разрешавал този деликатен момент. Също така неканоничният образ на св. Богородица Оранта съответства на неособената ревност на първородния Борисов син към новата религия, а може да се разглежда и като своеобразна прокламация на политиката на „езическа реакция”, в която Владимир е обвиняван от хронисти и изследователи²⁰, а именно небрежното отношение към един от най-свидните християнски символи – Божията майка. Тези тежнения на Владимир довели и до конфликта с титулярния владетел, отнемането на делегираните му порано правомощия и прехвърлянето им към третия Борисов син Симеон. Последният, подобно на своя по-голям брат, също скрепявал своята кореспонденция за определен период от време с анонимни печати (Обр. 1), но с различна иконография. Това може да се разглежда както като разграничение от политиката на неговия предшественик, така и като прокламация за настъпилата след 893 г. промяна. След смъртта на Борис-Михаил през 907 г. заедно с получаването на неограничената власт Симеон излиза от анонимност и започва да скрепява своята официална кореспонденция до 913 г. с печат идентичен с този на неговия баща²¹. Същият български владетел (Симеон) в последните години на своето управление, за да гарантира короната на наследника, който той си е избрал, издига редом до себе си „за владетел” Петър. Последният явно по подобие на чичо си и баща си е получил правото и на самостоятелен печат (Обр. 3). Неговата иконография обаче предвид развоя на събитията след октомври 927 г. първоначално не могла да залегне като модел в българската владетелска канцелария²², но явно излязла на дневен ред през 50-те и 60-те години на X в., когато Симеоновият наследник започнал да се представя сам върху официалните държавни знаци²³.

Свързвайки т.нар. „анонимни владетелски печати от IX в.” с личността на първородния син на княз Борис Владимир и приемайки утвърдената в научната литература идентификация на другата група анонимни печати с личността на

Симеон и основателното на този етап отъждествяване на третата група с неговия син Петър, не може да не се отбележи, че и количественото сравнение между известните днес екземпляри от трите групи също е в полза на изказаното мнение. На четиригодишното съвладетелство на Владимир съответстват известните днес четири екземпляра, докато от значително по-дългия период, през който Симеон е под надзора на своя баща от 893 до 907 г. – осем екземпляра, а на не повече от тригодишния период, когато Петър формално споделя върховната власт с баща си – 2 екземпляра.

* * *

В заключение бих искал да отбележа, че обвързването на анонимните владетелски печати от IX–X в. със съвладетелската практика, въведена от Борис-Михаил, още веднъж показва, че в облика на тази практика, която без съмнение е характерна за българската действителност от разглеждания период, си дават среща както българските традиции във функционирането и предаването на върховната власт, така и заимстването на някои моменти от византийската система на съвладетелство. Първите намерили своето развитие във все по-тясното обвързване на престолонаследника с владетелската институция и дори отъждествяването с нея посредством съвладетелски правомощия. А от византийската система било възприето правото на титулярния владетел да отнема тези правомощия и да ги прехвърля към друг член на фамилията²⁴.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1992 (2), с. 69; Същият. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, 45–50.

² Герасимов, Т. Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. – ИБАИ, 12, 2, 1938, 357–359.

³ Герасимов, Т. Български и византийски печати от Преслав. – В: Преслав, 2. С., 1976, 130–131; Станков, М. Два новооткрити моливдовула на цар Симеон Велики (893–927). – В: Плиска-Мадара-Преслав, № 13, декември, 1982, с. 4; Юркова, Й., Вл. Пенчев. Български средновековни монети и печати. С., 1990, с. 31; Пенчев, Вл. Два моливдовула на цар Симеон (893–927) от фонда на НИМ-София. – В: Преслав, 5, 210–213; Йорданов, И. Печатите на комеркиарията Девелт. – В: Поселешни проучвания, 1992, 2, 25, 36–38; Същият. Нов анонимен печат на български владетел от IX в. – В: Плиска-Преслав, 6, 1993, 128–131; Същият. Корпус на печатите на средновековна България. С., 2001, 43–46; Същият. Корпус на печатите на средновековна България – addenda et corrigenda. – Нумизматика и епиграфика, 1, 2003, 96–97; Тотев, К. За иконографията на анонимните печати на цар Симеон (893–927). – Старобългаристика, XXIV, 4, 2000, 35–52; Същият. Неизвестен анонимен печат на владетел от Първото българско царство. – Плиска-Преслав, 8, 2000, 186–189; Същият. Новооткрит анонимен печат на владетел от Първото българско царство. – В: Традиции и приемственост

в България и на Балканите през Средните векове. Юбилеен сборник, посветен на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново, 2003, 172–177; **Тодоров, Т.** Два новооткрити български владетелски моливдовула. – Плиска-Преслав, 9, 2003, 237–243.

⁴ **Шандровская, В. С.** Об изображениях Христа на византийских печатях IX–XIV вв. – ф. 30, 1999, с. 116.

⁵ Вж. тук, бел. 2.

⁶ Вж. **Йорданов, И.** Корпус, 44–45 и цит. литература.

⁷ **Йорданов, И.** Печатите на комеркиарията..., с. 37; **Същият.** Корпус, с. 43.

⁸ **Атанасов, Г.** Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен, 1999, 76–78.

⁹ **Тотев, К.** Новооткрит анонимен печат..., с. 176.

¹⁰ **Тодоров, Т.** Два новооткрити..., 238–239.

¹¹ **Тотев, К.** Неизвестен анонимен печат..., 188–189.

¹² За всички тези събития вж. **Гюзелев, В.** Княз Борис I. С., 1969, 459–496.

¹³ Пак там, с. 460.

¹⁴ **Йорданов, И.** Корпус, 34–36.

¹⁵ **Гюзелев, В.** Цит. съч., с. 460.

¹⁶ **Theophanes Continuatus.** Chronographia. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 412.2; ГИБИ, V, с. 135; **Georgius Monachus Continuatus.** Chronicon. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 904.2-3; ГИБИ, VI, с. 150; **Symeon Magister.** Chronographia. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 740.10; ГИБИ, V, с. 182.

¹⁷ Това сведение хронологически е поставено през май 927 г. и е представено във връзка със смъртта на Симеон. Но не изглежда реалистично всички тези действия (обявяването на Петър за владетел, замонашването на Михаил и назначаването на ичиргу боила Георги за „настойник“ на Симеоновите деца) да са се случили, когато Симеон е на смъртно легло. По-скоро тук византийските хронисти явно резюмират най-важното, което се случило в България между срещата на Симеон с Роман Лакапин (924 г.) и смъртта на българския владетел (май 927 г.). В настоящата работа няма да се разглежда въпросът, касаещ замонашването на Михаил и въобще въпросът за престолонаследието при Симеон – за тези проблеми вж. **Тодоров, Т.** Един аспект от политическото наследство на цар Симеон (893–927 г.): престолонаследието. – В: Историки, 2, 2007, 84–101 и цит. там по-стара литература.

¹⁸ Значенията на глагола προβάλλω: 1. „поставям пред“; „изтиквам на преден план“; 2. „назначавам на служба“ – вж. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100) by **E. A. Sophocles.** Cambridge, 1914, p. 922. Показателен за нашия случай е фактът, че със същия глагол авторът на книга VI от историческия свод „Продължителят на Теофан“ е представил издигането на Роман Лакапин за василеопатор – вж. **Theophanes Continuatus.** Chronographia, p. 394.23.

¹⁹ **Тодоров, Т.** Два новооткрити..., 238–239 и цит. литература.

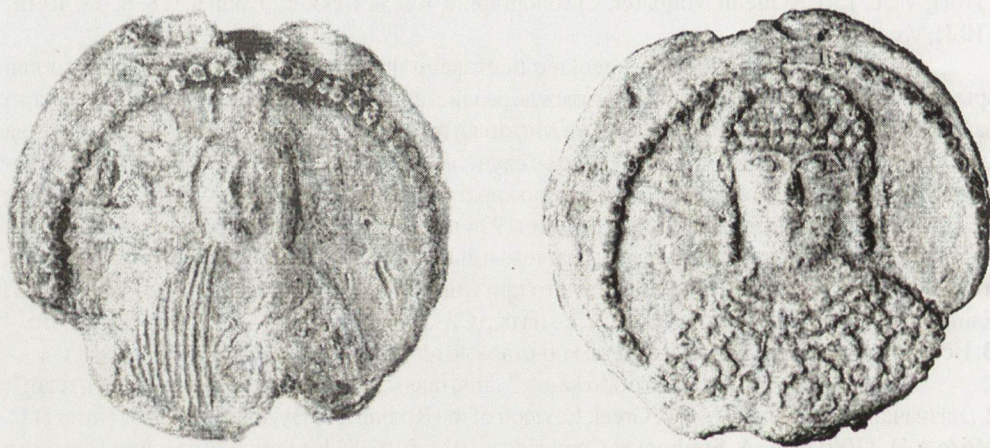
²⁰ Относно наличието на опит за връщане към езичеството от страна Владимир вж. **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 2. С., 1994 (3), 246–252; **Гюзелев, В.** Цит. съч., 459–469. Противното становище, т.е. липса на „езическа реакция“ вж. у **Божилов, И.** От „варварската“ държава до царството. България от средата на IX в. до първите десетилетия на X в. – В: **Божилов, И.** Седем епоха по средновековна история. С., 1995, 93–94.

²¹ Става дума за печатите с легенда „Симеон архонт на България“. За тях вж. **Йорданов, И.** Корпус, 40–43.

²² Имам предвид печатите върху опаката страна, на които Петър е представен заедно със своята съпруга Мария. За тях вж. **Йорданов, И.** Корпус, 58–63; **Тодоров, Т.** Владетелският статут и титла на цар Петър I след октомври 927 г.: писмени сведения и сфрагистични данни (сравнителен анализ). – В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007). Шумен, 2008, 93–108.

²³ Става дума за самостоятелните печати на цар Петър I, използването на които се датира през 60-те години на X в. – вж. **Йорданов, И.** Корпус, 63–66. За приликите във владетелското изображение на част от тези печати с третата група анонимни печати – вж. **Тотев, К.** Неизвестен анонимен печат..., 188–189.

²⁴ Тъй като целта на настоящата работа е да се потърси връзката между анонимните владетелски и печати и съвладетелската практика, тези моменти относно българските традиции и еветуалното византийско влияние при функционирането и предаването на върховната власт в България след покръстването се отбелязват лаконично. Подробно те са разгледани в друга моя разработка – вж. **Тодоров, Т.** Един аспект..., 87–91.

Обр. 1. Анонимен „Симеонов” печат (по **Йорданов, И.** Корпус, № 44.)

Обр. 2. Анонимен печат на български владетел от втората половина на IX в. (по Йорданов, И. *Корпус*, № 40.)

Обр. 3. Анонимен печат от X в. (по Тотев, К. *Неизвестен анонимен печат*, с. 187).